

дүньясындағы ой-кеширмелерин гүз мәусиміндегі писпеген алмаларға салыстырады. Ұақтында писип үлгермеген алмалар сыяқлы, шайырдың кеуилиндегі сезим-гуйғыларын, пикирлерин санасында писип жетилестирмей турып қосыққа көшириу мүмкин емес. Қосықта шайыр тәбиятлы инсанларға тән болған психологиялық кеширмелер пейзажлық сүүретлеулер арқалы берилген.

«Гүз ырғақлары» қосығында лирикалық қахарманның мухаббатқа байланыссы сағынышлы, муңлы сезимлери гүзги пейзажлық көринислер арқалы сәуленген.

Уўылжыған сағыныш хәм әрман,
Канатында тағы гүз-келин
Самал болып енип таллардан,
Унатарман жапырақ үзгенин.
...Гүзек самаллары ести тағы да,
Тода-тода бултлар көшти тағы да,
Мың-мың жапырақлары, жаңбыр силписи,
Көшти көнлимнің ески бағына [3:415]

Қосықта гүздің өзине тән тәбиятын «гүз-келиннің канатында уўылжыған сағыныш хәм әрман» менен келиуі хәм оның «самалға енип жапырақ үзюі» сыяқлы көркем пикирлер менен сәулендиреди. Гүздің келиуі лирикалық қахарманның қалбине қозғау салып, сағыныш хәм әрманларын тербейди. Гүздеги жапырақлардың түсиуінен шайыр өзгеше бир гөзалықты сезинеди хәм оны лирикалық қахарманның ишки сезимлери арқалы аңлатады («Унатарман жапырақ үзгенин»). Ал, кейинги бәнтте сүүретлеу объекти тәбият көринислеринен лирикалық қахарманның руўхый дүньясына көшириледі. Гүз самаллары менен көшкен «тода-тода бултлар», гүзде төгилип атырған «мың-мың жапырақлар» менен «жаңбыр силписи» лирикалық қахарманның «көңлиндеги ески бағын», мухаббатын аңсауы тийкарында пайда болған ишки руўхый гүйзе-

лислеринің көркем сәуленуі болып табылады. Шайыр усылайынша лирикалық қахарманның қалбиндегі қатпарланып қалған дәртлерин, айралық азабын, бир гездеги сап ышқыны қумсау сезимлерин береді.

Ж.Избаскановтың пейзаж лирикасын үйрене отырып, гүзги тәбият көринислерине айрықша көркемлик ұазыйпалар жүклегенлигин аңлаймыз. Поэзияда мәусимлик пейзажлар өзинің көркемлик өзгешеликлерине, дәстүрий мазмунына ийе. «Бәхәр» – мухаббат пасылы сыпатында, «жаз» – инсан өмиринің жаслық дәуиринің, «қыс» – болса қәхәр-ғәзептің, қыйыншылықтың тымсалы сыпатында көбирек бериледи. Дәстүрий мазмун бойынша гүз, көбинесе, адам өмиринің соңғы мәүритлерин, гүз рені болса сағыныштың, муңлы сезимлердің көркем көринисі сыпатында қолланылатуғын еди. Ж.Избасканов дәретіушилигинде болса, гүзги тәбият көринислери өзинің жаңаша мазмунына, жаңа семантикалық түрленуіне ийе болды. Шайыр гүз мәусимине «үмитлер пасылы», «тынық сезимлер пасылы», «дәретіушилик пасылы» сыяқлы жаңа поэтикалық мазмун, поэтикалық ұазыйпалар жүклейди. Гүздеги кубылыстар арқалы лирикалық қахарманның қалбиндегі кескин өзгерислерди, кубылмалы кубылыстарды сәулендиреди. Солай етип, шайыр гүзги пейзаждың дәстүрий мазмунын еле де терендестирди хәм жаңаша көринислер менен байытты.

Жуумақлап айтқанда, Ж.Избаскановтың гейпара қосықларында гүз тәбияты лирикалық объект сыпатында алынып, оны жанландыру арқалы өзине тән кубылыстарын, реңлерин, инсан руўхый дүньясы менен жақынлығын көркем сәулендиреди. Көпшилик қосықтарында гүзги тәбият көринислери инсанның психологиялық кеширмелерин, руўхый халаты кубылыстарын көркем сәулендириу усылы сыпатында қолланылады.

Әдебиятлар

1. Мәмбетниязов Т. «Поэзия – турмыс, гүрес хәм талпынуу». -Нөкис: 1993; Жәримбетов Қ. Көтеринки рух поэзиясы. /«Устаз жолы», 2000, 11-октябрь; Есенов Ж. Қардың аппақлығы – кеуил пәклиті. /«Еркин Қарақалпақстан», 2008, 23-февраль; Оразымбетов Қ. Пикирлер ағымына сығасқан лирика. /«Еркин Қарақалпақстан», 2000, 5-октябрь; Нуржанов П. Лирика – менің өмирим, пүтин барлығым. /«Устаз жолы», 2000, 12-октябрь.

2. Избасканов Ж. Лирика дәптеринен. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.

3. Избасканов Ж. Ақ қулар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.

4. Аристотель. Поэтика. (М.Махмудов, У. Түйчиевлар тарж.). -Т.: Адабиет ва санъат нашриёти, 1980

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ж.Избасканов пейзаж лирикасининг ұзига хос хусусиятлари ўрганилган. Унинг табиат тасвирини ифодалаш маҳорати таҳлилға тортилган. Куздаги табиат тасвири оркали лирик қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини тасвирлаш маҳорат билан тадқиқ қилинган. Кузги пейзажни ифодалашдаги аңғанавийлик ва янгича изланишлар ёритилган. Шоирнинг кузги табиатға боғлиқ яратилган бир қанча шеърлари таҳлилға тортилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются особенности пейзажной лирики Ж.Избасканова. Анализируется его мастерство в изображении природных пейзажей. Исследуется уникальность духовных изменений лирического героя через природные явления осени. Будут представлены традиционные и современные художественные исследования в области использования осенних пейзажей. Анализируется ряд произведений поэта, связанных с осенней природой.

SUMMARY. The article explores the peculiarities of landscape lyrics by Zh.Izbaskanov. His skill is analyzed in depicting natural landscapes. The uniqueness of the lyrical protagonist's spiritual apologies is studied through the natural phenomena of autumn. Traditional and modern artistic research will be presented in the use of autumn landscapes. A number of poet's works are analyzed related to autumn nature.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ «АШЫҚЛЫҚ» ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ АТҚАРЫЛУЫ ХӘМ САҚЛАНЫП ҚАЛЫҰЫНДА ХАЛЫҚ БАҚСЫЛАРЫНЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

М.М.Есебаев – *философия илимлери бойынша философия докторы*
Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Ключевые слова: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakshi.

Үлкен әдебияттың бир тарауы болған қарақалпақ әдебияты өзинің барлық тарихый дәуиринде басқа туысқан халықлар мәдениаты менен өз-ара байланыста, бир-бирине тәсир етиу арқалы өсип хәм раўажлана отырып, пүткил адамзат мәдениатына өзиниң пайдалы тәсирин тийгизди. Бул тарауда тийкары орынды қарақалпақ фольклоры, әдебият тарихы ийелейди. Жәмийеттиң раўажланыуына байланыссы, көркем сөз тәжірибесиниң өсиуі, эстетикалық заўықтың жетили-

сиуі әдебият хәм көркем өнердин хәр қыйлы жанрлардың пайда болыуына алып келди.

Усындай халық ауызеки дәретпелеринің үлкен эпикалық жанрларының бири бул дәстанлар болып есапланады. Усы халық дәреткен дәстанлардың қәлипле-сиуінде мазмун хәм формасы жағынан пүтин бир дәретпеге айланыуында халықтың арасынан шыққан жырау-бақсылардың роли жүдә үлкен. Себеби, дәстанларды оның атқарыушыларынан бөлип алып қарауға

болмайтуғынындай, жырау бақсылардың да шеберлік қасиеттерін дәстанның көркемдік өзгешеліктерінен айырып таслауға болмайды.

Қарақалпақ халқының әсірлер бойы дөреткен поэтикалық дөретиушілігінде, оның барлық үлгілерінде бұл булақтардың дәрйаға айланғанындай, дәрйақтардың көлге, көлдердің теңіз қурағанындай болып кеткен. Қарақалпақ фольклорын актив дөретиушілері хәм атқарушылары халық шайырлары, жырау-бақсылар, жуабый, шешен, ертекши, қатықулақ адамлар, қосықшылар, қыссақанлар болды [1:324].

XVI-әсірден баслап қарақалпақтар Орта Азия халықтары менен, әсіресе Хорезм менен қайтадан тығыз байланыста болуы менен қатар, шығыс елдерінің ашықлық дәстанлары қарақалпақтар арасына кең тарала баслайды. Бұл дәстанлардың қурылысы, тил, стиль өзгешеліктері өзінің жаңа айтыушыларын хәм жаңа куралларын шығарды. Бұрынғы домбыра өзгертіліп, қайта іслениудің нәтижесінде дуұтар пайда болды. Міне усы дуұтар менен майда лирикалық шығармаларды, ашықлық жөніндегі поэмаларды, дәстанларды айтатуғын адамларды қарақалпақ тилинде бақсы дейди.

Бақсылар тек дуұтар менен айтады. Ал, гейпара атаклы бақсылардың қасында гиржекши, баламаншы, найшылары да болады. Бақсылар айтатуғын майда лирикалық шығармаларды - қосық, ашықлық жөніндегі поэмаларды - дәстан дейди.

Музыкалық кураллар - кобыз, домбыра, дуұтар, най, баламан сыбызғы, шын кобыз, сырнайлар-саз әспабы барлық мотивлер – нама, дейди. Лирикалық майда шығармаларды жақсы айтатуғын адамларды қосықшы, өзі саз шертпей, бирейдің шерткеніне қосылып айтатуғын қосықшылар - жанапайшы деп аталады [2:100].

Дәслеп дәстанлардың келип шығуы дереклеріне итибар беріуіміз керек болады. Себеби дәстан пайда болғаннан кейін оның атқарушылары қәлиплести. Қарақалпақтар арасында «дәстан» деген түсінік әдейір ерте ўақыялардан баслап тараған. Мәселен: «Дәстан» сөзи гейде «ертек» сөзи менен алмасып та айтылып келген. Соған қарағанда «ертек» сөзи менен салыстырғанда «дәстан» кейін кирген болуы мүмкин. Бирақ буның қай дәуірлерде киргенин хәзир белгилеу қыйын. «Дәстан» деген сөзди қарақалпақтар көбинесе аўызша атқарылатуғын ири шығармаларға пайдаланса, «қысса» деген сөзди жазба түріндегі шығармаларды атқарғанда қолланылады. Гейде ол атамалар алмасып та айтыла береді. «Қысса» сөзи де, «дәстан» сөзи менен бир қатар ямаса оннан соңырақ қарақалпақ тилине кирген «Дәстан», «Қысса» сөзлері қарақалпақ тилине парсы-араб тилинен кирген. Бици ойымызша, бұл сөзлер қарақалпақ тилине туұрыдан-туұры араласпастан, басқа тиллердің жәрдемі менен, әсіресе татар, өзбек, түркімен тиллері арқалы сиңискен болуы мүмкин. Бир неше әсірлер дәуаына созылған өткен дәуірдегі бұл халықтардың мәдениі байланыслары бундай болжау жүргизиўге мүмкиншилик береді» [3:225].

Дәстанларды атқарушы жырау бақсылар әсірлер бойы бири-бирине устаз шәкирт түсіп, устаздан пәтия алып хәм устаздың атқарған намаларын пухта үйренип соның жолы менен атқарып келген. Соның менен бирге олардан дәстан атқарушылық өнерин де үйренип устазының толық репертуарында бар дәстанларды ядлап, атқарып әуладтан-әуладқа жеткерип келген. Бақсылар өз репертуарларын хәр түрлі жанрлар менен байытып отырған. Той тамашаларда сол аудиторияның жас өзгешелігіннен келип шығып хәр түрлі нама қосықтар таярлап барылған. Бақсылардың көпшілігінде тийкарынан төкпе шайыршылық уқыбы да болған, олар йошып арқасы көтеріліп қозған ўақтында эмпрезиторлық уқыпқа ийе болып өзінің ядынан да суўырып салып, тоқып айта алатуғын дәрежеде болған.

Мысалы: Той жырлары, той баслау, ақыл нәсият, айтымлар, бет ашар, юмор-сатиралық қосықтар, нама-алыспақ, термелер, толғаулар, тарийхый жырлар, дәстанларды хәм тағы басқа да усындай репертуарға бай халық намалары арқалы халықтың кеўлинен жай алған.

Бақсы, жырауларымыз қарақалпақ халқының көп санлы мәдениі хәм әдебиі мийрасларымыз болған, халық мүлкіне айланған дәстанларды, термелерди, қыссақтарды, толғауларды жоқ болып кетиуінен асырап сақлап қалыуында үлкен хызмет атқарады. Н.Дәўқараевтың көрсетиуінше хәзирги қарақалпақ бақсыларының атқаруы техникасына, репертуарына қарап шама менен былай бөлиўге болады:

1. Муўса бақсының шәкирттері: Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм тағы басқалар. Булар таза қарақалпақ тилинде, қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықтарын хәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип ашық», «Базерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Хамра» қусаған ашықлық дәстанларды атқарады.

2. Сүйеу бақсының шәкирттері: Жапақ, Бала бақсы, Жаңабай хәм басқалар. Булардың атқаруы техникасында Хорезм традициясы күшли хәм өзбек тилинің Хорезм (араллы) диалектінде айтады. Намаларда да көп өзгерислер бар [2:103].

Жыраулар тийкарынан «Қарақалпақ қахарманлық» дәстанларын атқарған. Ал, бақсылар болса негизинен «Ашықлық» дәстанларды кунт пенен атқарып келген. Ашықлық дәстанлар бизге тийкарынан Шығыс халықтары арқалы жетип келген. Усы халықтар арасында қаншама көп ашықлық дәстанлар пайда болды хәм жаратылды. Деген менен булардан бәри елдің мәпине жақын келетуғын өз дәуірінің хақыйкат көркем дөретпесине көтеріле алған дәстанлар ғана дәстүрлік образларға жаңа мәни хәм жаңа сымбат бере алады, солар тийкарында халықтың өлмес руўхый шежиресин мәңги тиклеп қалды.

Белгилі илимпаз А.Алымовтың пикири менен айтқанда, «Ертеде қанша көп дәстанлар дөрелсе де, олардан санаўлы дәстанлар ғана халықтың есинде қалды. Тек олардың ишинен сайланды-сайландыларының жетеуін терип алды, «ашықтардың жети қыссасы» деп жүритти. Ал «Ләйли-Мәжнүн», «Юсуп-Злиха», «Фархад-Шийрин», «Ғәрип-ашық», «Зәуре-Тайыр», «Хүрлиха-Хамра», «Саятқан-Хамра» дәстанларының хәр бири жәхәндегі жети ашықтың бири, дүньядағы бәрше ашықтардың «пийри» деп нанның усағындай, шаң тийгизбей қәдир тутты. Оларды хақыйқый реаль турмыста болып өткен тарийхый қахарманлар деп түсинди хәм соған шын кеўилден исенди» [4:13].

Шығыс халықтары шайырлары дәстанларының кем-кем көркейип барыуына қарақалпақ бақсы шайырларынан Ақымбет, Муўса, Сүйеу, Жуман, Аббаз, Мәўлик, Орынбай, Жапақ, Есжан, Амет хәм тағы басқа да бақсылардың да үлкен үлесі болды.

Қарақалпақ халық ашықлық дәстанларының қәлиплесіуінде хәм раўажланыуында туўысқан халықтардың мәдениі байланысларының тәсири оғада үлкен хызмет етти, өз тәсирин тийгизди. Н. Дәўқараев өзінің қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша үлкен изертлеу жумысының фольклорға арналған бөлиминде туўысқан халықтардың тәсири менен қарақалпақтар арасында таралған дәстанлар туўралы оғада бахалы пикирлер айтады. Ол, «XVII әсірден баслап алды менен Сырдарьяның бойларындағы, Түркістан, Сайрам, Сығнақ қалаларының этирапындағы, оннан кейін Хорезмнің бұрыннан отырықшы халықтары менен байланыслы болуы қарақалпақтардың мәдениі турмысына үлкен өзгерислер киргизди. Бұл ўақтарда қарақалпақтар арасында Ташкентте, Самарқандта, Қабулда, Бухарада басылып шыққан кітаптар тарала баслайды.

Булардың ишинде «Юсуп-Ахмет», «Ғәрип-Ашық», «Саятхан-Хамра», «Хұрлиха-Хамра», «Гөрүғлы», «Юсуп-Злейха қусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Машраб, Мақтумқулы қусаған шайырлардың да китаптары да тарала баслайды. Булардың саны аз болғанлықтан нұсқалары қолдан көшірилип те таралған. Бир қатарлары қайта исленип, қарақалпақ тилине аударылған. Бул ўақларда қарақалпақ аўыз әдебиятына өзбек, түркмен, тәжик әдебияты тил, стиль, форма жағынан үлкен тәсир етти хәм жаңа түрлер менен байытты» [2:91] –деп жазады.

Усындай баскышлар арқалы ашықлық дәстанлар қарақалпақ бақсышылық өнеринен кең орын алады. Қарақалпақ бақсылары болған Муўса бақсының шәкірттери Есжан, Жуман, Қаражан, Пәтилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай хәм басқалар таза қарақалпақ тилинде қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын хәм қарақалпақ тилине аударылған «Ғәрип-Ашық», «Бәзерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятқан-Хамра» қусаған ашықлық дәстанларын атқарады.

Әлбетте бул дәстанлар туўысқан халықлар хәм шығыс халықларынан қандай кирип келген болса сол түринде бузылмай айтылып киятыр деўге болмайды. Бул дәстанлар ўақытлар өтип қарақалпақ халқының турмыс шараятына, миллий үрп-әдет хәм салт-дәстүрлерине, миллий турмыс тәризине бейимлестирип қайта ислеў берилгени анық оны инкар етиўге болмайды. Бул ҳаққында белгили илимпазлар Н.Дәўқараев, И.Сағыйтов, Қ.Мақсетовлар өзлериниң илимий мийнеттеринде тастыйықлайды. Мәселен, «Бул дәстанлардың бир қатарлары, мәселен «Ғәрип-Ашық», «Шасәнем», «Саятхан-Хамра», «Гөрүғлы», XIX әсирдің ишинде қарақалпақ тилине бир қанша өзгертилип берилгени ал, бақсылар бул дәстанларды бурынғы қолжазбасындай емес, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап өзінше өзгертип, алып та, қосып та айтқаны мәлим», [3:272] –деп көрсетеди.

Усындай уллы бақсышылық өнерин даўам еттирип қарақалпақ халқының миллий мийраслары болған дәстанларымызды кейинги әўладларға жеткерийде минсиз хызмет еткен қарақалпақ халық бақсыларының хызметтери үлкен. Себеби дәстанлар устаз-шәкірт жолы арқалы әўладтан-әўладтқа өтип отырған.

Халық бақсылары атқарған дәстанлар ертеректе қәлиплесип олар тийқарынан эпикалық, музыкалық репертуары менен айырылып туратуғын Араллы өзбек бақсыларының өз алдына мектебине барып тақалады. Бул мектептің XIX әсирдің басындағы ең ири белгили ўәкиллери Сапар Қаррет сазенде, Аўез бақсы, Қутым бақсы, Жаңабай бақсы, Орымбай бақсы, олардың шәкірттери Мәдрейим бақсы, Нарбай бақсы, Теңел бақсылар болған.

Булардың репертуарында халық қосықлары, Мақтумқулының қосықлары, «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Хамра», «Хұрлиха-Хамра», «Ғәрип-ашық», «Дәўлетиярбек» дәстанлары болған. Қоңыратлы өзбек бақсылары дуўтар менен айтады хәм өз алдына намалары бар. Олардың саны 60 тан асады. Солардың ишинде «Қоңырат намасы», «Бам мухаммес» намасының түрлери «Сәриўи», «Шахи Кишўар», «Зерлетме», «Ремайле», «Ираний» намасының түрлери бар болған.

Бул мектептің соңғы атақлы ўәкиллери Орынбай бақсы хәм Жаңабай бақсының шәкірти Теңел бақсы болған. Усы бақсылар атқарған яғный Теңел бақсы Камаловтан «Юсуп-Ахмет» дәстанын магнит пленкасына 1986-жылы август айында фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алдық делинеди. Егер қарасөздеги өзгеристи былай қойғанда дәстанның қосықлары Амат Тарийхов атқарған «Юсуп-Ахмет» дәстанындағы қосықлар менен бирдей десек болады, [5:228] –деп көрсетеди.

Қарақалпақ хәм араллы өзбек бақсыларына түркмен бақсыларының тәсири, әсиресе XIX әсирдеги ири ўәкили болған Сүйеў бақсы тәсири айрықша болған. Сүйеў тек түркмен бақсысы дәрежесинде болмай Қ. Айымбетовтың дурыс көрсеткениндей ол «Хорезмде жасаған өзге халықлардың да белгили бақсысы болып таңылған» [6:140]

Қарақалпақ бақсышылық көркем өнери усындай уллы устазлардың жолы арқалы раўажланып хәм көркейип барды. Усындай устаз-шәкірт дәстүрлери даўам етип келди. Солардың бири Жапақ бақсы Шамуратовтың да устазлары өзбек бақсылары Амат хәм Атажан, Сүйеў бақсының шәкірттери болды. Сүйеў бақсы белгили қарақалпақ бақсысы Муўса менен дос болған, олар бир-биринен музыка сырларын үйренген, дәстан айтыўдың усылларын өзлестирген.

Усындай белгили бақсылардың репертуарларынан нәр алып, еситип, көрип, тыңлап, өзиниң өмирин усы бақсышылық өнерине бағышлаган Әмет Тарийхов болды. Ол, Есжан бақсы Қосполатовтың шәкірти, жүдә айтқыш бақсылардың бири есапланған Қурбанияз бақсыға шәкірт болып түсти хәм оннан көп қарақалпақ намаларының сырларын, атқарылыў усылларын, дәстаншылық өнериниң атқарыў шеберликтерин күнт пенен үйренди.

Әмет Тарийхов Мақтымқулы, Бердах, Әжинияз, Күнхожа сөзлерине қосықлар, «Қырымдәли», «Ғәрип ашық», «Саятхан-Хамра», «Юсуп-Ахмет», «Базирген» «Ғәрип-ашық», «Гөрүғлы» қусаған дәстанларының шебер атқарыўшысы болды.

Әмет Тарийхов қарақалпақ бақсышылық өнерин кейинги әўладқа жеткерийши яғный XX әсирдің кейинги бақсыларының бири болды. Бул жыллары Советлик қызыл империяның сиясаты менен қурларда бақсы шақыртып айттырыў кескин тоқтатылды, яғный рухсат етилмеди. Бул XX әсирдің 70-90-жылларға шекем даўам етти. Халық бул бақсышылық өнерин умытып адынан шығарыў дәрежесине келген еди.

Әмет Тарийховтың репертуарынан «Юсуп-Ахмет» дәстаны тийқарғы орынды ийелейди. Бул дәстан Әмет бақсының атқарыўында автор, тәрәпинен 1978-жылы жазылып алынып, Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазбалар фондына тапсырылады. Бул «Юсуп-Ахмет» тиң Әмет бақсы атқарған варианты 1986-жылы «Қарақалпақ фольклорының» XVI томында басылып шықты [5:333-334].

«Саятхан-Хамра» дәстаны қарақалпақлар арасында оғада кең таралып, қыз-жигиттің сүйип тыңлайтуғын дәстанларының бири. «Саятқан-Хамра»ның ел арасында бир қанша варианттары ушырасады. Олардан Муўса бақсының шәкірти Жуман бақсының айтып келген нұсқалары (баласы Жаңабайдан 1962-жылы жазып алынды.) Төрткүлдеги Әмет бақсының айтқан нұсқасы, Мақан бақсының нұсқасы, Әмиўдәрәялы Турсынбайдың, Нурымбет Патұллаевтың, Оралбай бақсылардан жазып алынған бир неше нұсқалары болды. Олардың атқарған «Саятқан-Хамра» дәстанының Минәж Мәтсәпаев, Жаңабай Жуманов хәм Амат Тарийхов атқарып жүрген варианттары жазып алынып, Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазбалар фондына сақлаўға берилди [4:83-84].

Елимина ғәрезсизликке ерисип миллий үрп-әдет дәстүрлеримиз, салт дәстүрлеримиз хәм бақсышылық, жыраўшалық өнеримиз қайта тикленди. Мине усы ғәрезсизликтің шарапаты менен қарақалпақ халық аўыз-зеки әдебиятының үлгилерин баспада басып шығарыў жумыслары қайтадан қолға алынып қарақалпақ фольклорының 100 томлығы, «Илим» баспасында басылып шықты. Усы басылымның ишинде 27-42 томларында бақсы Әмет Тарийховтың «Ғәрип-ашық» дәстанының варианты сыпатында киргизилген. Бул «Ғәрип-ашық» дәстанының варианты Н.Камалов тәрәпинен 1959-

жылы жазып алынған болып, ол Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің қолжазбалар фондында сақланып тұрған еді хәм ол 2013-жылы, Нөкіс «Илим» баспасы тәрәпинен басылып шықты.

Жуўмаклап айтқанда усындай уллы бақсылардың минсиз хызметлери арқалы халық дәстанлары, халық

намалары, халық қосықлары болған миллий мәдени, әдебий, тарийхый мийрасларымыз сақланып қалынды. Бул уллы ислер журт басшымыздың қоллап қуәтлауы менен бүгинги ғәрәзсизлик дәўиринде қайта қолға алынып, устыз-шәкирт дәстүрлери даўам етип атыр.

Әдебиятлар

1. Максетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1979.
2. Дәўқарасев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
3. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери. – Нөкіс: «Билим», 1996.
4. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1983. 13-б.
5. Максетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992. 228-б.
6. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1968. 140-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқ дәстүрлерининг ижрочилари бұлған бахшиларнинг халқ оғзаки ижодкорлиги намуналарини сақлаб қолшдаги хизматлари атаб ўтилган. Шунингдек, бахшиларнинг бу борада амалға оширган ишлари алоҳида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье упоминаются заслуги бахши – исполнителей каракалпакского народного эпоса в сохранении образов народного устного творчества. Также отдельно проанализирована работа бахши в этом направлении.

SUMMARY. The article mentions the services of Bakhshis, performers of Karakalpak folk epics, in preserving examples of folk oral creativity. Also, the work done by gardeners in this regard was analyzed separately.

А.ПАЗЫЛОВ ГҮРРИНДЕРИНДЕГИ СЮЖЕТЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР

З.К.Тайбекова – филология илимлери бойынша философия докторы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ҳикоя, сюжет, воқеа, сюжет типлари, персонаж, характер, туш мотиви, диалог, маҳорат.

Ключевые слова: сюжет, повесть, типы сюжета, персонажар, характер, мотив сна, диалог, мастерство.

Key words: plot, story, plot types, heroes, character, dream motif, dialogue, skill.

Сюжет көркем шығармадағы эстетикалық мәнис-мазмунның тийкарғы шәртлеринен бири. Шығарма сюжетинде ўақыялар белгили бир тәртипте сўўретленеди. Турмыс ўақыяларының, өмирдеги қарама-қарсылықлардың берилиўи хәм бул ҳәдийселердин шешилиўи көркем шығарма арқалы сәўлелендириледи. Өзбек әдебиятшысы И.Султанның пикиринше, «шығармада сөз етилетуғын ўақыя сюжет деп аталады», «сюжет шығарма мазмунына тийкар болған киши хәм үлкен ўақыя болып қалады» деп жазады [2:108]. Илимпаз Д.Қуранов «сюжетти бир-бирине тығыз байланыслы халда өтетуғын, персонажлардың ис-хәрекетлеринен куралыўшы ўақыялар системасы», - деп түсиндиреди [3:136].

Көркем шығарма сюжетин жаратыўда жазыўшыдан айрықша шеберлик талап етиледи. Сюжеттеги пүтинликти тәмийинлеўде ўақыялардың әпиўайы хәм қызықлы түрде сәўлелениўинде, соның менен бирге турмыслық ҳәдийселердин көркем сўўретлениўинде жазыўшының таланты, жеке шеберлиги, өзіншеллиги көзге тасланады.

А.Пазыловтың «Мәккар хаялдың хийлеси» атлы гүрриндер топламында усындай турмыслық ўақыяларды сәўлелендириўши бир қатар гүрриндери орын алған. Атап айтқанда, «Турсынбектин үйлениўи», «Түс», «Хәзил», «Мәккар хаялдың хийлеси» атлы гүрриндеринде турмыслық машқалалар, шаңарақтағы перзент тәрбиясы, жәмийеттеги айырым адамлардың байлық арттырыў жолындағы унамсыз хәрекетлери сўўретленген.

Жазыўшы гүрриндердеги қахарманлардың тәғдирин сўўретлеў арқалы ҳәр бир персонаждың характерин терең ашып бериўге ерискен. Бунда жазыўшы турмыс ўақыяларын ҳәр қыйлы сюжет типлери арқалы сўўретлеп бере алған.

«Турсынбектин үйлениўи» гүрринде жаслар турмысы сәўлеленген. Гүрриң усы шығарманың қахарманы Әдилбектин тилинен баянланады. Оқыўды питкерген жаслардың өмирде өз орнын табыўы, шаңарақ тиклеў машқаласы, дослардың бир-бирине жәрдем қолын созыўы т.б. ўақыялар раўажланыўы болса гүрриң қахарманы Турсынбектин этирапында сўўретленеди.

Гүрриң ўақыялары ретроспективлик сюжет типинде ашып берилген. «Ўақыялар кери тәртипте бериледи, жазыўшы ўақыялардың раўажланыўын тоқтатып қойып, мәселениң тарийхына қайтады. Жүз берип

атырған процесслердин дереклерин көрсетиў қахарман характерининг қәлипслесиў себеплерин ашыў имкания-тын береді. Сюжеттиң бул түри ретроспективлик сюжет деп жүритиледи» [3:10]. Изертлеўши Б.Тўраеваның пикиринше, ретроспекция – композициялық тийкар-лаў куралы болып, қахарманның өмирин, оның алдыңғы тарийхын кеңейтиў ушын имканият жаратады, жағдай халатын анықластырады [9:5].

Дослардың институтта оқып жүрген пайыттағы ба-сынан кеширген турмыслық ҳәдийселери, Турсынбек-тин мийнеткешлиги, шөлкемлестириўшилиқ уқыплы-лығын тәриплеў менен оның шаққанлығы, еки бөлмели жай тиклеп алыўы, оқыўды питкерген соң оның бир мәрте шаңарақлы болып турмысы келиспей ажырас-қанын, енди және үйлениўи кереклиги Әдилбектин ти-линен баян етиледі.

«Ретроспекция себепли оқыўшы илгери алынған мағлыўматларды қайта тиклеп, оны қайта көрип шығыўы хәм ақыр – ақыбетинде автордың нийетин аңлап жетиўи мүмкин. Яғный, ретроспективлик сюжеттиң тийкарғы ўазыйпасы персонажлардың өтмиши ҳаққында хабар бериў, бахалаў, образды түсиниў, ҳәдийселерди түсиндириў хәм драматизмди күшей-тиўден ибарат» [10:130].

Гүрриң сюжетиндеги кейинги ўақыялар Турсынбек-ке қыз излеп Қанлықөл районынан табыўы, қыз бенен ушырасыўлары, нәтийжеде Қәллигүлге үйленип бахыт-лы шаңарақ болып жасап атырғаны т.б. қызықлы ўақыялар арқалы ашып бериледи.

«Түс» гүрринде де турмыслық мәселелер Оразымбеттин шаңарағындағы ўақыялар тийкарында сўўретленген. Шығармадағы ўақыялар түс мотиви жәрдемінде ашылады. Оразымбет мотоциклиниң бу-зылып қалғанын түсинде көрип шоршып оянады. Бул нәрсени үйде қолайсыз ўақыя болатуғынынан дәрек береді деп болжайды.

Хаялы Оразханның наўқаслығы себепли Ташкентке врачқа тийисли жолламаны алып, ушып кететуғын күни түс көриўи Оразымбетти үлкен қәўетерге салады.

Гүрриң ўақыялары концентрлик сюжет негизине курылған. «Концентрлик сюжетте ўақыялар себеп хәм ақыбет тәртибинде жайластырылады. Сюжеттиң бул түринде турмыслық ўақыялар хәм қахарманлар харак-терин тереңрек талқылаўға имкан жаратылады» [5:42]. «Концентрлик сюжет ўақыялары бир тийкарғы ўақыя этирапында айланыўы менен характерленеди» [2:140]